

Türk Akrabalık Sistemi

The Turkish System of Kinship

Kaare Grønbech

Orijinal Künye

Grønbech, Kaare (1953). "The Turkish System of Kinship", *Studia Orientalia Ioanni Pedersen Septuagenario A.D. VII id. nov. anno MCMLIII a Collegis Discipulis Amicis Dicata*, Hauniae: E. Munksgaard, 124-129.

Çeviren

Sevil Aydın

Doktora Öğrencisi, Ordu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Ordu/Türkiye

e-posta sevilhicyilmazaydin@gmail.com

orcid 0000-0001-6232-8552

doi 10.54316/dilarastirmalari.1369946

Atıf

Citation

Grønbech, Kaare (2023).
Türk Akrabalık Sistemi (Çev.
Sevil Aydın). *Dil Araştırmaları*, 33: 267-273.

Başvuru

Submitted

02.10.2023

Revizyon

Revised

09.10.2023

Kabul

Accepted

23.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.05.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunma-dığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and

Öz

Türk dilleri akrabalık bildiren terimler açısından oldukça zengindir. Bu terimlerin çoğu farklı lehçelerde çok çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır. Zaman içerisinde oluşan tüm anlamsal değişimler boyunca akrabalık terimlerinde iki temel özellik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri kız kardeşler ya da erkek kardeşler için yaygın bir terimin bulunmaması, diğeri ise farklı nesillere ait kişiler için aynı kelimelerin kullanılmasıdır. Bu çalışmada, eski Türk akrabalık sisteminin ana ilkelerini yeniden düzenleme girişiminde bulunmuş ve sistemin genel bir taslağı sunulmaya çalışılmıştır. Akrabalık terimleri ile tanımlanan nesillerin aileye bağlı olan her birey için farklı biçimde sınıflandırıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türk dilleri, Eski Türkçe, akrabalık sistemi

ABSTRACT

Turkic languages are very rich in the terms indicating kinship. Many of these terms are used in very different ways in the different dialects. Throughout all the semantic changes that occur in the course of time, two basic features have emerged in the kinship terms. One of these is that there is no common term for sisters or brothers, and the other one is that the same words are used for the persons from different generations. In this study, the attempt has been made to reorganize the main principles of the system of the old Turkish kinship terms and the general outline of the system has been tried to be presented. It has been observed

confirmed to be free of
plagiarism.

that generations defined in the kinship terms are classified differently for each individual connected to the family.

Keywords: Turkic languages, Old Turkic, kinship system

Türk dilleri hem kan bağı hem de evlilik vasıtasıyla kurulmuş akrabalık bağı gibi çeşitli akrabalık dereceleri için kelimeler bakımından zengindir. Bu kelimelerin çoğu, kırık bir gemi enkazıymış ve şimdi yeni bir senteze uygun olacak biçimde yeniden bir araya getirilmiş izlenimi vermek için farklı lehçelerde çok çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır.

Bir örnek vermek gerekirse, Osmanlı Türkçesindeki *yegän* kelimesi şimdi herhangi bir erkek yeğen ve kız yeğeni, biraz daha eski dilde amca/dayı ya da hala/teyzenin çocuğunu da (fakat kız çocuk değil) belirtir; Çağatay Türkçesi için sözlükler yalnızca ‘kızının oğlu’ anlamını verirken Kazakçada (-Kırgız) *jiyän* ‘annenin kız kardeşi aracılığıyla kuzen’¹ ve Altay Türkçesinde *yän*, *yän* hem ‘annenin küçük kız kardeşinin çocuğu’ hem de ‘(muhtemelen yaşça büyük) kız kardeşin oğlu’ anlamına gelir. Yakutlar arasında kelime çok kapsamlı bir uygulama alanına sahip olmuştur çünkü burada *siän*, bir kadın aracılığıyla konuşucu ile ilişkili herhangi bir kişiyi, örneğin birinin kızının ya da kız kardeşinin torunları, birinin kız yeğenlerinin, teyzelerinin/halalarının hatta büyük-teyzelerinin/halalarının çocukları vs. hepsini ifade eder. Fakat geçmiş zamanlarda kelimenin özellikle daha genç kız kardeşin ya da kız çocuğun oğlu anlamına geldiğine dair kesin kanıtlar vardır çünkü bu anlamda Moğolcada *jege* (Ordosça *je*, Kalmukça *zē*) biçiminde eski bir alıntı kelime olarak ortaya çıkar ve bu aynı zamanda Eski Türkçede kelime için varsaymamız gereken anlamdır. Tüm diğer anlamlar, yalnızca içine yerleştirildiği sistem ayrılmaya başladıktan sonra geliştirilen bu temel anlamın analogileri ve uzanımları olarak kolayca açıklanır.

Ancak tüm anlamsal değişimler boyunca iki genel özellik açıkça ortaya çıkıyor. Biri kız kardeşler ya da erkek kardeşler için yaygın bir terimin bulunmamasıdır. Genel olarak büyük erkek kardeş için bir kelime, küçük erkek kardeş için ve paralel olarak kız kardeş için başka bir kelime mevcuttur. Aynı durum daha eski nesiller için de geçerlidir. Ortak terimlerin geçtiği yerlerde, onlar ya önceden Yakutların *jourtu* ‘kardeş üyesi’ kelimesini daha yaşlı ve daha genç erkek ve kız kardeşler için birlikte kullanması gibi uygulama alanı içinde rastgele daraltılmış daha genel terimlerdir ya da günümüzde *jourtu*’nun yerine Rusçadan alınan *brät* ve *siästrä* gibi yakın zamanda alıntılanan terimlerdir.

Türkçe akrabalık terimlerinin göze çarpan diğer özelliği, farklı nesillerden kişiler için aynı kelimelerin kullanılmasıdır. Örneğin, Orhon Yazıtlarının tüm okuyucularına tanıdık gelecek olan *eçi* kelimesi. Eski Türkçede bu kelime, *eçi-ini* ‘büyük erkek kardeş-küçük erkek kardeş’ ikilemesinde sık sık görüldüğü üzere, ‘ağabey’ için kullanılan bir terimdir. Ancak Orhon Yazıtlarında Bilge Kağan ve onun erkek kardeşi Kül Tegin, babalarının küçük erkek kardeşi ve halefi Kapagan

¹ Katarınskiy: ‘Russko-kirgizskiy slovar’. Orenburg 1899, s. 377 b.

Kağanı zorunlu olarak ‘kağan amcam’ olarak çevirmemiz gereken *eçim kayan* olarak anmaktadır.

Bu türde akrabalık terimleri, birkaç örnekte gösterileceği gibi son derece yaygındır. Eski Türkçede *küdagü*, bulunduğu lehçelerin çoğunda (Çağatayca, Eski Uygur Türkçesi, Karagas (Tofaca) (*küdā*), Çuvaşça (*kerü*) vb.) ‘damat (kız evladın kocası)’ ve ‘küçük enişte (küçük kız kardeşin kocası)’ benzer anlamını (bize göre) hâlâ korur. Yakutça *surus* (*surj-*), bir kadının herhangi bir genç erkek akrabası, hem küçük erkek kardeşleri ya da kuzenleri, hem de erkek kardeşleri ya da kız kardeşlerinin oğulları anlamına geldiği görülüyor. Altay Türkçesinde *yänä* ve Çuvaşçada *inkä*, ‘büyük erkek kardeşin ya da babanın (küçük) erkek kardeşinin karısı’ anlamına gelir hâlbuki birinin küçük erkek kardeşinin karısı için aynı zamanda birinin kendi oğlunun karısı olarak tanımlanan, diğer birçok lehçede de bulunan ve gelin olarak adlandırılan tamamen farklı bir kelime kullanılır. Kelime artık Güney Türkçede genel olarak ‘gelin’ anlamının yanı sıra sonraki anlam (gelin) ile sınırlandırıldığı görülüyor. Çuvaşça özellikle bu tür açısından zengindir (ya da özellikle Ashmarin tarafından iyi tanımlanmıştır.); daha önce alıntılanan ya da aşağıda bulunan örnekler göre kadınlara karşılık gelen terim olarak *akka* (aynı zamanda *appa*) ile *piččä* ‘büyük erkek kardeş ve babanın küçük erkek kardeşi’ ilave edilebilir. Bir terim anlam değiştirdiği bazı durumlarda bile bunu genel ilkeyi ihlal etmeden yapar. Bu nedenle ‘büyük kız kardeşin kocası’ olarak Kaşgarlı tarafından açıklanan (Orta Asya, 11. yüzyıl) *yeznä*, Çağataycada (Orta Asya, 16. yüzyıl) ‘(küçük) kız kardeş ya da kız evladın kocası’ olarak bulunur ancak Volga’daki Çuvaşlar tarafından (*yisna*) ‘büyük kız kardeşin ya da ebeveynlerin küçük kız kardeşinin kocası’ anlamı ile alıntılanmıştır.

Bu iki durum birlikte ele alındığında, yani bir taraftan aynı nesle ait olarak birlikte sınıflandırdığımız kişilere ailenin farklı katmanlarına ait gibi muamele edilmesi, diğer taraftan nesiller arasındaki kalıplaşmış sınır çizgileri görme eğiliminde olduğumuz şeyi aşması, Eski Türkçe akrabalık sisteminin bizim sahip olduğumuz gibi birçok modern Türk insanından temel olarak farklı olduğunu kanıtlamaya yeterlidir. Aşağıda, Sibiry’a da hâlâ varlığını sürdüren bazı arkaik Türk toplulukları ile ilgili dil bilimsel kanıtlar ve tesadüfi bilgiler ışığında bu sistemin ana ilkelerini yeniden düzenlenmek için bir girişimde bulunulacaktır.

Bununla birlikte, ilk olarak amacı kısıtlayan bazı engellerin farkına varmak makul olacaktır. Tek zorluk, kuşkusuz, sistemin sabit kalmamış olmasıdır. Söz varlığı, önemli ölçüde değişti ve eski Türk kabile toplumu, boyların göçleri boyunca temas ettikleri çeşitli kültürel çevreler tarafından değiştirildi.

Buna ek olarak tasarrufumuzdaki dilbilimsel ve etnolojik olgular, yapısı her durumda araştırmacının kültürel geçmişi tarafından belirlenmiş olan, eski bir zihinsel soru çizelgesi ışığında yorumlanmış olarak bize sunulmaktadır. Sözlüklerde ve başka yerlerde bulunan birçok kelime ya araştırmacının ana dilinde görünüşte uygun bir eş değeriyle aceleyle belirlenerek çok geniş bir biçimde tanımlandı ya da kelimenin daha geniş kullanımlarının bilgi almak için bir Avrupalı veya Müslüman gözlemcinin aklına kolayca gelmeyecek biçimde olması nedeniyle çok dar bir şekilde bilinçsizce açıklandı. Kaşgarlı Mahmud

erken bir örnektir. O doğuştan bir Türktü, ama doğu illerinin Müslüman toplumuna mensuptu. Onun mükemmel sözlüğü, hepsi çok kısa ve öz bir biçimde ve genellikle yetersiz olarak Arapçaya tercümesi yapılmış yalnızca akrabalık ile ilgili yaklaşık yirmi terim içeriyor. Daha önce anılan *yezna* tanımı birçok örnek arasından yalnızca biridir.

Nihayet unutulmamalı ki, eski yaşam tarzını büyük ölçüde muhafaza etmiş olan Türk boyları arasında bile aile ya da boy sistemi günümüzde hızla dağılma halindedir. Geçen yüzyılın seksenli ve doksanlı yıllarında büyük Yakutça-Rusça sözlüğü için veriler toplayan Pekarskiy, akrabalık terimlerinin unutulmaya yüz tuttuğu için doğrulamanın zor olduğundan hâlihazırda yakınıyor.² Pekarskiy, eski geleneğe yakınlığına güvenmek için gerekçeleri olan eski bir Yakut tarafından sağlanan kaynaklardan yapılan çıkarımlara büyük ölçüde güvenmek zorunda kaldı. Yine de onun birçok makalesi, yarım asırdan fazla bir süre önce ulaşılan ileri ayrışma durumuna tanıklık eder. Etnografların Jochelson'un "Yakutça" isimli eserde, New York 1933, ö ss. 123-131'deki akrabalık terimlerinin listesinin tamamıyla Pekarskiy'in sözlüğünden alıntılara dayandığını göz önünde bulundurmaları iyi olacaktır.

Bu ön taslakta elde etmeyi umabileceğimiz en iyi şey, eski Türk akrabalık sisteminin temel ilkelerinin kabaca bir taslağını sunmakken ayrıntıların gelecekteki araştırmacılara bırakılması gerekmektedir.

Dilbilimsel kanıtlar, Türk akrabalık sisteminin yatay olarak düzenlenmiş kuşaklardan oluşan kendi tabakalaşma sistemimizden farklı olduğunu göstermek için tek başına yeterlidir. Soy kütüğü sistemimize göre, bir takım erkek ve kız kardeşlerin tüm üyeleri aynı nesle aittir ve bu aynı zamanda belirli bir atadan aynı sayıda doğrudan atalar tarafından uzaklaştırılan tüm diğer akrabaları içerir. Söz konusu erkek ve kız kardeşler topluluğunun her bir üyesi, ayrıca, kendi kuşaklarının tüm daha uzak üyeleri (çeşitli yakınlıklarda kuzenleri) ve sonrakilerin torunları ile olduğu kadar, onların üstlerindeki tüm diğer kuşaklarla da tamamen aynı ilişki içinde bulunmaktadır. Herhangi bir kişinin babası, teyzesi/halası, yeğeni vs. aynı zamanda o kişinin de tüm erkek ve kız kardeşlerinin babası, teyzesi/halası, yeğeni vs.'dir. Açıklama altındaki tek istisna, erkek ve kız kardeşler sınıfının çocukları ile ilgilidir; bir kişinin çocukları kendisine göre oğulları ve kızları oluyor, ancak kişinin kendi erkek ve kız kardeşlerine göre erkek ve kız yeğenleridir. Bu, sınırları yapıyı büyüten bireysel üyelerin bağımsız olarak tanımlanmış olan ve iyi bilinen soy tablolarının şeması ile yeterince açıklanabilen mutlak bir yatay nesiller sistemidir.

Böyle bir tanım Türkçe kavramlara uymamaktadır. Aile burada birbirini izleyen kuşakların katmanları olarak değil, kronolojik olarak düzenlenmiş sürekli bir bireyler dizisi olarak kabul edilir ve bir bireyin konumunu belirleyen tek etken onun doğum tarihidir. Bir örnek, Yakutça *abaya* ile sağlanır. Bu kelime birinin babasının büyük erkek kardeşi ya da onun kuzeni için dedesinin büyük erkek

² Slovar' yakutskago yazıka I-III. Leningrad 1917-30, footnote to kütüö, I 1346 b.

kardeşi tarafından kullanılır ancak söz konusu üvey amcanın kişinin babasından büyük olması şartıdır. Aksi takdirde farklı bir kelime kullanılmalıdır.³

Bu sonsuz aile bireyleri zinciri, ailenin yaşayan en yaşlı üyesi ile başlar ve en son doğan bebek ile son bulur ve her birey için farklı noktalarda kesilir. Benden babama doğru bir nesil geri gider; bu iki uç arasında doğan tüm erkekler, ister babamın küçük erkek kardeşleri, ister benim büyük erkek kardeşlerim, aynı kelime ile tanımlanır ve kadınlar için benzer bir terim vardır. Baba ve anne için özel kelimeler mevcuttur. Ebeveynlerin ötesine geçer geçmez, yine özel isimleri olan büyükanne ve büyükbabama ulaşana kadar farklı bir dizi terim yürürlüğe girer. Akrabalığı benden sonraki yönde sürdürdüğümüzde ikinci bir kesit kendini gösterir. İlk sınıflandırma babadan oğula (ya da kıza) uzanan bölümleri içine alır fakat bu bölümlerin içinde daha fazla farklılaşma mümkündür. Hiçbir Türk, kendi oğluna (ya da kızına) küçük erkek kardeş (ya da kız kardeş) kelimesini uygulamaz. Bunlar için çoğunlukla *oğul* ‘oğlan’ ve *qız* ‘kız’ genel terimleri kullanılır, ancak Eski ve Orta Türkçe ‘oğul’ için özel *urı* kelimesine de sahiptir. (Başka) Kuşakları ayıran özel terim, başlıca anlamları ‘baş, şef, yaşlı’ olan fakat ikinci olarak (ve tersine değil, genellikle varsayıldığı gibi) en büyük erkek kardeş, en büyük amca vs., yani birkaç erkek kardeşin ilki için kullanılan *aya* kelimesi çok yaygındır. Ama bu tür durumlar nadirdir. Diğer açılardan benden küçük erkekler arasında ayırım yapılmaz. Oğulların ve küçük erkek kardeşlerin eşleri (ya da kızların ve küçük kız kardeşlerin eşleri) daima aynı terimle belirtilir. Örnekler yukarıda verilmiştir.

Görüldüğü gibi, akrabalık terimleri ile tanımlanan nesiller, aileye bağlı olan her birey için farklı bir şekilde sınıflandırılmıştır. Nesiller kelimesini muhafaza edebiliriz, ama Türk nesillerini yatay ve mutlak değil, dikey ve göreceli olarak düşünmeliyiz.

Yukarıda ifade edilen genel ilkelerin somut bir örneği, Sibiryalı Karagasların akrabalık sisteminden alınabilir. Veriler, 1890⁴’da Katanov tarafından alınan birkaç kısa metin vasıtasıyla sağlanmaktadır. Karagaslar arasında babamdan sonra ve benden önce doğan tüm erkeklerle (yani, babamın küçük erkek kardeşleri ve benim büyük erkek kardeşlerim) *aza*, kadınlara *uba* denilmektedir. Ayrıca yukarıda adı geçen *aya* bulunur. Nesillerin dönüm noktası, anne ve baba, *paba-m* ‘babam’ ve *aba-m* ‘annem’ olarak hitap edilen *ada* ve *iñä*’dır. Büyükanne, büyükbaba ve ebeveynler arasında olan tüm erkekler *irä* ve tüm kadınlar *änä* olarak adlandırılır ve bu terimler, şaşırtıcı bir şekilde, büyükanne ve büyükbabanın kendilerini içerir ancak sona doğru *kiryān paba-m* ‘yaşlı babam’ ve *kiryān aba-m* ‘yaşlı annem’ olarak hitap edilir. Büyükbabaya Moğolca *öbügäm* ‘benim ihtiyar babam’ ve onun eşi *öbüg’änäm* olarak hitap edilmesi dışında, daha eski nesil hakkında mevcut bilgi yoktur. Sadece bu önemli hususlar doğrudan

³ Pekarskıy: op. cit. s.v.

⁴ Yayımlama yeri: Radloff: Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme IX (Texte), St. Pet., 1907, ss. 618-624.

atalara hitap etmenin özel kelimeleri ile birlikte, *irā* ve *ānā*, babadan daha yaşlı tüm akrabalar için hizmet ediyormuş gibi görünebilir.

Küçük erkek ve kız kardeşler, gerektiği zaman anlaşılır olması için *ōl* (<*oyul*) ve *kīs* (<*qiz*) ön ekli olasılığı ile kayıtsız bir biçimde *tuŋma* olarak adlandırılır. Erkek ve kız çocuk için kullanılan kelimeler yalnızca *ōl* ve *kīs* kelimeleridir, bununla birlikte çocuklara toplu olarak *uruy* ‘evlatlar; çocuklar’ denilebilir. Ancak aile içinde evli kadınlar, kendi çocukları ve kocalarının küçük erkek ve kız kardeşleri arasında herhangi bir ayırım yapmazlar. Hepsine fark gözetmeksizin *oylum* ‘oğlum’ ve *kizim* ‘kızım’ olarak hitap ederler.

Evlilik yoluyla kurulmuş tüm akrabalık bağları için özel terimler vardır. Önceki sayfalarda alıntılanmış olan rastgele örneklerden anlaşılacağı üzere, bunlar aile yapısının genel tasvirini doğrular ancak uzam nedeniyle sistematik olarak burada ele alınamaz.

Yukarıda özetlenen akrabalık terimlerinin sistemi yoluyla yansıtılan sosyal sistemin doğal bir sonucu, herhangi bir kişinin kendisinden daha genç tüm aile üyelerine karşı neredeyse bir ebeveyn sorumluluğuna sahip olmasıdır. Bu, çeşitli biçimlerde ispat edilmiştir. Erken bir örnek, Orta Asya’daki Uygur İmparatorluğu dönemine ait Eski Türkçe bir cenaze yazıtında⁵ verilmektedir (745-840). Bu yazıtta merhum soylu önce adını, sosyal konumunu, genel marifetlerini ve varlığını belirtir ve sonra devam eder: *enim yeti, urim üç, qizim üç arti. äblädim bayladim⁶, qizimin qalidñsiz bertim. marima yüzär toruy bertim. yegänimin atimin körtüm* ‘Küçük erkek kardeşlerim yedi, oğullarım üç ve kızlarım üç taneydi. (Küçük erkek kardeşlerime ve oğullarıma) bir yurt (her birine) sağladım, (kızlarımı) bir boy içine evlendirdim. Ben kızlarımı (evlendirmede) başlık parasız (talep etmeden) verdim. (Manihist) Hocalarımın her birine yüz doru at hediye ettim. Kızlarımın oğullarını, küçük erkek kardeşlerimin ve oğullarımın oğullarını gördüm (yani görecektedir kadar yaşadım).’⁷ Tüm parça, kişinin onurlu bir şekilde kendisine tabi olan akrabalarına karşı sorumluluklarını yerine getirdiğini göstermeye yöneliktir ve küçük erkek kardeşlerinin ve kendi oğullarının bu bakımdan aynı düzeyde olduklarını kanıtlaması ilgi çekicidir.

Bu sayfalarda ele alınan aile yapısının Türkçe konuşan boylarla sınırlı olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur. Aksine, daha önce diğer Orta Asya halkları arasında geçerli olduğuna dair kesin belirtiler vardır. Moğolcadan gelişigüzel seçilen birkaç örnek alıntılanmakla yetinmeliyim. Yazılı Moğolcada *bergen* ‘büyük erkek kardeşin eşi; annenin kız kardeşi’ anlamına gelir, yani benim ve ailem arasında evlilik yoluyla akraba olan herhangi bir kadındır. Ordos Moğollarında bir adam babasının ikinci eşini (yani konuşmacının kendi annesine

⁵ Ramstedt tarafından düzenlenmiş: Zwei uigurische runeninschriften. Journal de la Soc. Finno-Ougr. XXX, 3, ss. 3-9. Burada metnin bazı düzeltmeleri ile alıntılanmıştır.

⁶ Bu kelimenin izleri yalnızca taş üzerinde kalmıştır, fakat burada verilen okuma muhtemel tek okuma görünmektedir. Kelime, *bay* ‘boy’ un bir türevidir.

⁷ *ati* ‘küçük erkek kardeşin ya da oğlun oğlu’ *yegän*’ in karşılığıdır (bakınız s. 1) ve burada verilen anlamı doğrulayan Moğolcaya ikincisi uyarlanmış gibiydi.

benzeyen), kendi ablası için kullandığı aynı kelime ile (*awuġi*) isimlendirir.⁸ Ayrıca Kalmuk geleneğinde, büyükbaba evin bir üyesi olduğu sürece *etsege* (baba için normal kelime) olarak adlandırılırken babanın *bāwa* (amca/dayı) ara konumuna⁹ getirilmesi son derece ilgi çekicidir. Benzer şekilde *ēġi* ‘anne’ olan büyükanne ile anneyi *āka*’ya (yukarıda *bergen* ile aş anlamlı) indirger. Ayrıca Tibet dili *mna*’ -*ma* ‘küçük erkek kardeşin eşi; erkek evlat ya da erkek torunun eşi’ gibi bir kelime olarak açıklandığı için dikkati hak etmektedir.

Ancak bunlar sadece ipuçlarıdır. İç içe geçen eski bir aile sisteminin yapısında kapsamlı bir araştırma için ilk ilham kaynağı olabilecekleri umuduyla sunulmaktadır.

⁸ Mostaert: Dictionnaire Ordos, Peking 1941-44, s. v.

⁹ Ramstedt: Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki 1935, ss. 20 b., 38 a.